

Janez Bizjak

Janez Bizjak, univ. dipl. ing. arhitekt, urbanist, naravovarstvenik in publicist, je bil od leta 1983 do 2005 zaposlen v javnem zavodu Triglavski narodni park, najprej kot strokovni sodelavec, od 1992 do upokojitve leta 2005 pa kot direktor. S področja varstva narave in varstva okolja je napisal 157 strokovnih člankov v domačih in tujih publikacijah ter imel številna predavanja na mednarodnih strokovnih srečanjih. Je avtor štirih knjig, soavtor dveh monografij in avtor razstave o Sloveniji Voda, naše upanje, predstavljene v Franciji, Belgiji, New Yorku in v Berlinu. Leta 2006 je ustanovil zavod Inštitut Alpe Bled, namenjen proučevanju zgodovine Alp.

ŠPANOVO HIŠNO ZNAMENJE NA PLANINI KLEK

Hišna znamenja so posebno, prezrto in premalo poznano področje našega kulturnega izročila in likovne kulturne dediščine. Značilna so za kmetije v najstarejših naseljih, razumevanje njihove znakovne sporočilnosti in njihovega jezika simbolov pa je še vedno zavito v različne, tudi med seboj nasprotujoče si interpretacije in ugibanja. Domnevno so nastala v času prve stalne poselitve, skupaj s prvotnimi hišnimi imeni, ki so se ohranila do danes. Po obliki zelo izvirni znaki za posamezne kmetije so predstavljali preprosto in lahko zapomljivo rešitev označevanja individualnega lastništva. Bili so nekakšni hišni grbi. Z menjavanjem generacij in s porokami so se v hišah večkrat spreminjali priimki lastnikov, prvotna hišna imena in hišna znamenja pa so ostala nespremenjena. Vrezovali so jih na lesena delovna orodja, na tramove posameznih stanov na pašnih planinah, uporabljali so jih tudi za označevanje kupa drva, pripravljenih v skupnem gozdu. Vsak v vasi jih je poznal in vsak je takoj vedel, kdo je lastnik kakšnega izgubljenega ali pozabljenega orodja. V krajih, kjer so se preživljali z ovčerejo, so se hišnim znamenjem pridružila še ovčja

znamenja. Po različnih zarezah na ušesih so posamezni lastniki na skupni planini prepoznali svojo drobnico med več stoglavim tropom. V pisnih virih, ki sem jih uspel pregledati, nisem zasledil nobenega članka o hišnih znamenjih v blejskih vaseh. Upam, da se motim in da je to področje že bilo strokovno ali ljubiteljsko obdelano. Gre za zelo specifično etnološko vsebino, za katero je pri dokumentiranju treba tudi pazljivo skicirati in prerisovati, večkrat le po ustni pripovedi in nezanesljivem spominu. Zelo zanimiva so, denimo, hišna znamenja iz Bohinja. Zakaj? Nekatera so namreč presenetljivo podobna prazgodovinskim črkam z venetskih napisov, druga pa spominjajo ali so celo enaka nekaterim črkam iz runske pisave. Kako so se podobni znaki pojavili v različnih časovnih obdobjih na različnih območjih Alp, tudi v Bohinju, lahko samo ugibamo. Danes te starodavne pismenke iznajdljivo uporabljajo kot tržno zaščitno znamko na bohinskih mlečnih izdelkih. Tudi na drugi, soški strani Julijskih Alp lahko sledimo tradiciji hišnih znamenj. Pred petdesetimi leti je takratni župnik iz Tolmina zbral in v časopisnih nadaljevanjih objavil hišna znamenja iz

najstarejših tolminskih vasi. S tem je rešil pred pozabo pomemben del naše kulturne dediščine. Zanimivo je, da v mlajših naseljih ne poznajo tega izročila. Hišna in ovčja znamenja so poznana tudi na Bovškem in v Trenti. Ohranila so se na najbolj oddaljenih domačijah, kjer so svoje sledi pustili naši davni predniki.

Tako kot staro vedenje o jeziku simbolov tudi kulturno izročilo o hišnih znamenjih nezadržno izginja v pozabo. Žal, saj predstavljala avtohtono obliko medsebojnega sporazumevanja in vez do staroselske istovetnosti ter samobitnosti.

Zgodba o Španovem hišnem znamenju, naključno odkritem na Planini Klek, je nenavadna in zahteva krajše pojasnilo o dogajanju na Kleku v zadnjih dvajsetih letih. Informativna primerjava med najdenim simbolom na tej visoki blejski planini in podobnimi simboli iz drugih predelov Alp je pokazala neverjetno prepletenost in sorodnost kulturnega izročila v Alpah.

Planina Klek, visoka 1520 m na spodnjem delu in 1560 m na zgornjem delu, je nedvomno najpomembnejše območje za proučevanje zgodovine visokogorskega pašništva in rudarstva v blejskem delu Julijskih Alp. Na njej se križajo sledi prvih pastirjev in prvih rudarjev, od prazgodovine do novega veka. Na podlagi dosedanjih arheoloških najdb domnevamo, da sta bili širši območji Lipance in Kleka v vseh zgodovinskih obdobjih glavno visokogorsko zaledje Bleda za oskrbovanje z železovo rudo.

Klek smo sistematično proučevali od leta 1996, ko si je skupina zanesenjakov, dr. Tone Cevc, France Stele, Miran Bremšak in Janez Bizjak, vodil nas je dr. Cevc, vtepla v glavo, da se zgodovina v visokogorju slovenskih Alp ni začela v poznem novem veku, takšno prepričanje je veljalo v takratnih strokovnih krogih, ampak vsaj pred 2000 leti. Nihče ni štel številnih vsakoletnih terenskih pregledov naših visokih planin, večkrat neuspešnih kot uspešnih, dokler nismo našli prvih

otipljivih dokazov o občasnem bivanju prvih pastirjev in rudarjev. V okviru desetletnega raziskovalnega programa UNESCO-MAB *3000 let pašništva in rudarstva v Julijskih Alpah*, ki je trajal od leta 1997 do 2006 in ga je vodil Triglavski narodni park (TNP), smo v letih 2002 in 2004 pod vodstvom Gorenjskega muzeja na Kleku izvedli tudi zaščitno arheološko izkopavanje. V začetnih letih nam je pri topografskih pregledih in evidentiranju arheoloških ostalin kot mentor pomagal arheolog Andrej Valič. Ko sva leta 1997 z Valičem dokumentirala stavbno dediščino na Kleku, sva popolnoma naključno našla tudi ostaline tlorisa neznane starosti in velikosti 3 x 3 m. Skrite so bile za gozdnim robom na vzhodnem delu planine. Skalni blok v sredini tlorisa na tleh in na notranjih vogalih še vidni kamniti nastavki za sidranje pokončnih lesenih stebrov, ki so nosili štirikapno streho, so spominjali na način gradnje enoceličnih železnodobnih bivališč, značilnih za obdobje svetolucijske kulture (po najdišču Sveta Lucija, danes Most na Soči). Zato je arheolog Valič domneval, da bi ta tloris utegnil biti celo prazgodovinski. Leto pozneje je bilo pred vhodom v omenjeno starosvetno bivališče odkrito še v skalo izklesano čudno znamenje.

Znamenje na skali (foto: Pavel Jamnik)

Konec devetdesetih let prejšnjega stoletja smo tudi v naših gorah iskali znake in simbole, vrezane ali vklesane v skale. V tujini jih imenujejo skalne gravure, nemško *Felszeichnungen*, za slovenščino pa so slovenisti predlagali besedo skalorezi ali

Ostaline tlorisa bivališča, velikosti 3 x 3 m na Kleku (foto: Pavel Jamnik)

kamnorezi. Za proučevanje teh simbolov se je razvilo posebno strokovno področje, paleoikonografija. Sporočila v kamnu so najstarejši znakovni dokumenti o življenju staroselskih prebivalcev Alp in severne Evrope iz časov, ko še ni bilo pisave. Njihova starost sega v zgodnjo bronasto dobo, torej gre za 4.000 let stare sledi, tradicija vrezovanj v skale pa se je nadaljevala skozi vsa zgodovinska obdobja vse do konca 19. stoletja. Najbolj znana območja prazgodovinskih skalorezov so dolina Valcamonica med Retijskimi in Orobijskimi Alpami v Italiji, Vallée des Merveilles (Dolina čudežev) visoko v Morskih Alpah (Alpi Maritimi) v francoskem Narodnem parku Mercantour ter fjorda Aalta na Norveškem in Bohusland na Švedskem. V Valcamonici simbolov niti ne zmorejo prešteti, ocenjujejo jih nad sto tisoč, vsako leto pa pod debelo plastjo zemlje odkrivajo nove. Na omenjenih krajih so se skalorezi lahko ohranili zato, ker so vrezani v granitne skale. V Vzhodnih Alpah, ki jih sestavljajo apnenci in dolomit, je zaradi

erozijskih procesov skalorezov manj, obstali so lahko le v previsnih stenah, spodmolih in v nekaterih naših kraških jamah. V Julijskih Alpah doslej na tem področju (še) nismo našli veliko. Prve skaloreze nam je v Mokrem logu pri Spodnjih Gorjušah pokazal Andrej Valič. Večidel gre za rudarske znake iz poznega srednjega in novega veka. S kolegom Pavlom Jamnikom, po njem se imenuje mezolitsko najdišče Jamnikov spodmol nad Zgornjimi Poljanami, sva kar nekaj let plezala po strmih brezpotjih do številnih in od daleč vidnih sten ali spodmolov, da bi našla skaloreze. Žal neuspešno. Edine omembe vredne simbole smo Pavel in Jure Jamnik ter Bizjak odkrili v Poključki soteski. Tamkajšnji skalorezi so iz 19. stoletja, čeprav bi nekateri med njimi lahko bili tudi starejši. Za območja skalorezov je značilno, da se nekatere vreznine prekrivajo, ker so nastale v različnih časovnih obdobjih. Novejše so vrezovali čez starejše, zato je težko določiti prvotne oz. najstarejše. V naših gorah je izročilo o čudnih, v skale izklesanih simbolih in znakih zelo skopo. Tisti, ki so

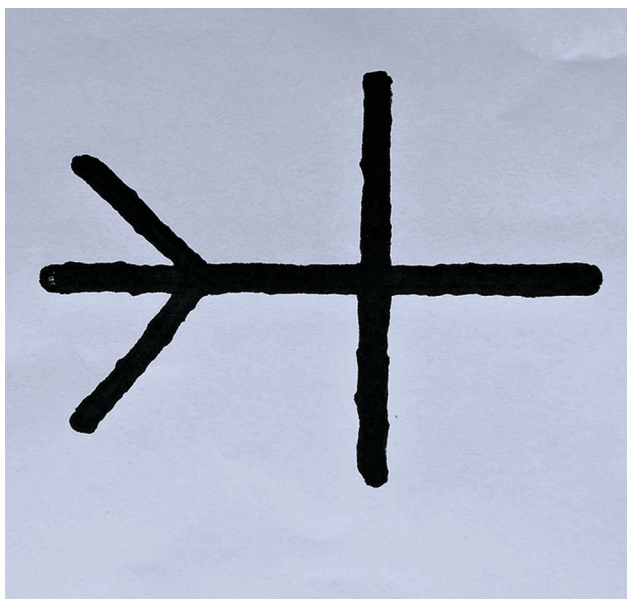

vedeli zanje, so svoje vedenje skrivali, še več pa je bilo takih, ki so jih namenoma uničevali, češ da gre za hudičeva znamenja.

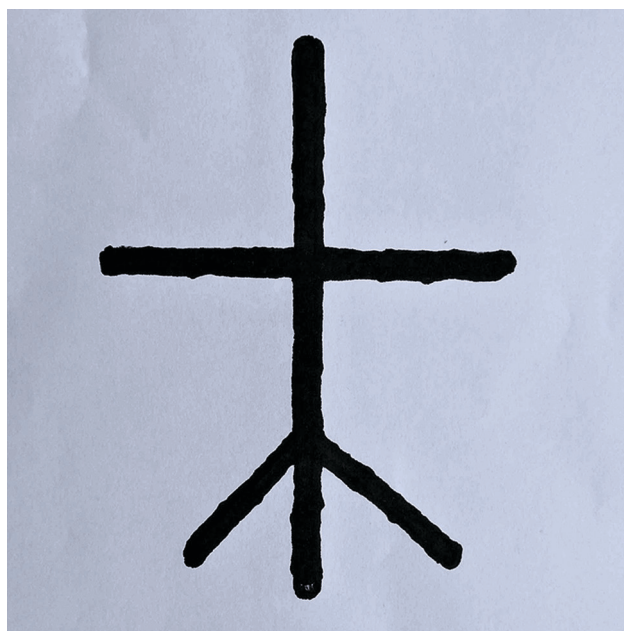
Zaradi »zasvojenosti« s skalorezi sem tudi na Kleku pazljivo pregledoval vse večje skale, v upanju, da se bo kje pokazal kakšen, v kamen vrezan simbol. In se je res odkril. Na velikem skalnem bloku pred vhodom do tlorisnih ostalin že omenjene stavbe neznane starosti se je v igri svetlobe in sence prikazalo nenavadno znamenje. Ima obliko križa s podaljšano srednjo linijo, ki se konča v obliki ribjega repa. Velikost simbola: dolžina 9 cm, širina 6,5 cm, stranice križa so dolge 3 cm, stranska podaljška navideznega ribjega repa pa merita po 2 cm. Skalorez je danes obrnjen poševno. Kakšna je bila njegova prvotna lega, ni znano. Lahko pa domnevamo, da se je skala v preteklosti ali med samo gradnjo obrnila in da je bila prvotna lega simbola vodoravna ali celo navpična. V naših gorah doslej še ni bil najden noben podoben simbol. Vsaka najdba neznanega simbola izzove vprašanja o tem, kaj pomeni, kaj predstavlja, kdo, kdaj in zakaj ga je izklesal.

Prvotna lega skaloreza na veliki skali je nekoliko nagnjena navzdol.

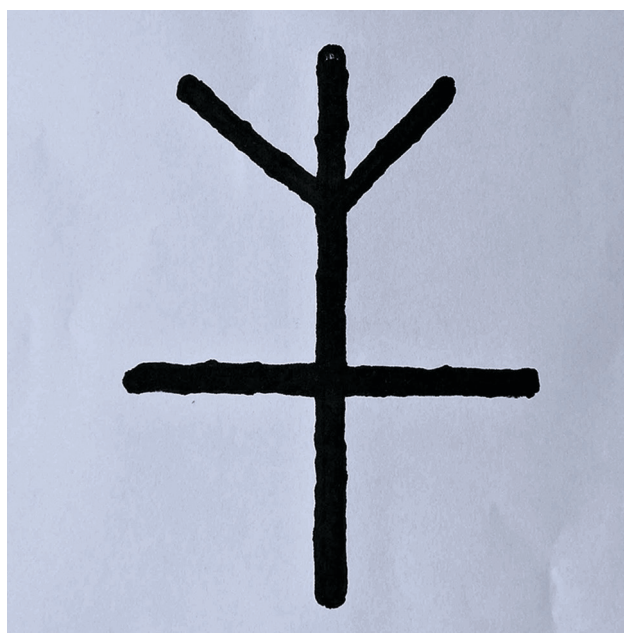
Če postavimo skalorez s Kleka vodoravno, dobimo na desni polovici križ, ki je na levi

1. Znak v vodoravni legi (križ na desni)
(foto: Pavel Jamnik)

2. Varianta znaka v pokončni legi s križem zgoraj spominja na enega prvih stiliziranih simbolov človeka
(foto: Pavel Jamnik)

3. Varianta znaka v pokončni legi s križem spodaj in ribjim repom zgoraj spominja na Perunovo znamenje
(foto: Pavel Jamnik)

podaljšan v stilizirani ribji rep. Če ga zavrtimo tako, da je križ spodaj in ribji rep zgoraj, je ribji rep videti kot staro Perunovo znamenje. Še bolj presenetljivo pa postane, če skalorez obrnemo navzgor tako, da je križ na vrhu. Tak pokončni simbol namreč spominja na prve, zelo preprosto stilizirane upodobitve človeka, odkrite na različnih območjih Vzhodnih Alp. Vidimo jih lahko tudi v največjem francoskem

Znamenje na skali (foto: Pavel Jamnik)

muzeju kamenodobnih kultur v mestu Quinson v Provansi, kjer so obiskovalcem pripravili posebno simulacijsko projekcijo o zgodovini razvoja prvih likovnih sporočil o človeku. Ko sem v Quinsonu gledal omenjeno projekcijo, me je presenetila neverjetna podobnost prve črtne predstave o človeku s skalorezom na Kleku. Ker se je v zadnjih desetletjih nabrala obsežna strokovna literatura o skalorezih, ni bilo težko najti še drugih primerjav. Julijskim Alpam najbližje območje znanih skalorezov sta planota pod Dachsteinom in pogorje Steineresmeer (Kamnito morje) na meji z bavarskimi Berchtesgadenskimi Alpami. Na visoki planšariji nad dolino Srednji Pinzgau so našli zanimivo v skalo vklesano znamenje, ki so ga pozneje prepoznali kot hišno znamenje¹ velike kmetije v dolini, je pa nenavadno podobno našemu skalorezu s Kleka. Razlikuje se le v tem, da ima na vrhu križa, ki je spodaj

podaljšan v ribji rep, še trikotnik, tega pa simbol s Kleka nima. Hišno znamenje nad Pinzgauom so strokovnjaki datirali v 15. stoletje. Ali smemo tudi za skalorez s Kleka domnevati, da je star vsaj 600 let?

Eden največjih strokovnjakov za skaloreze, arheolog Ausilio Priuli, doma iz Valcamonice, je o fenomenu sporočil v kamnu napisal več knjig, med njimi tudi poseben priročnik za sistemizacijo in časovno opredelitev skalorezov skozi vsa zgodovinska obdobja do danes.² V tem priročniku sta objavljena dva simbola, ki sta skoraj enaka, ne le podobna »našemu« s Kleka: prvi je skalorez iz doline Valciuselva v Grajiških Alpah, po staroselsko »Pera dij Cruss«, drugi pa skalorez s planote Pianpaludo pod goro Monte Beigua v Liguriji. Ta iz ligurijskih gora je videti celo kot nekoliko povečana kopija s Kleka. Kako so se na različnih predelih Alp pojavljali podobni ali celo enaki skalorezi, lahko le ugibamo.

1 Adler Helmut, Mandl Franz, Vogeltanz Rudolf: Zeichen auf dem Fels – Spuren alpiner Volkskultur. Lofer: Museumsverein Festung Kniepaß, 1991, str. 132.

2 Priuli, Ausilio: Felszeichnungen in den Alpen. Ivrea: Priuli & Verlucca editori, 1983, str. 26 in 81.

Domnev, teorij, pojasnil in interpretacij je veliko. Vsem je skupno samo to, da vsak odgovor odpira le nova vprašanja.

Vrnimo se v leto 2000. Za že omenjena zaščitna arheološka izkopavanja na Kleku v letih 2002 in 2004 smo morali dobiti tudi pisno soglasje lastnika planine, to je Agrarne skupnosti Podhom. Takrat je bil njen predsednik Janko Slivnik, p. d. Špan. Skupaj sva obhodila planino po dolgem in počez, da sem mu lahko pokazal mesta za predvidena izkopavanja. Pokazal je veliko radovednost in navdušenje nad drugačno in do takrat še neodkrito zgodovino planine, saj ni verjel, da bi lahko bili na Kleku prvi pastirji in prvi rudarji že pred skoraj 2000 leti. Zaupal mi je nadvse zanimivo in še nikjer zapisano zgodbo iz svojega otroštva o tem, kako so na Kleku neubogljive pastirčke strašili, da bo, če ne bodo pridni, iz podzemlja prišel bergmandlec in jih vzel s seboj. Ta pravljica je bila zame nepričakovano odkritje in potrditev naših domnev o staroveškem rudarjenju na Kleku. Na celotnem območju Vzhodnih Alp so namreč pripovedke o bergmandleih, po slovensko gorskih možičkih ali gorskih škrtih, zelo znane, v ljudskem izročilu se pojavljajo samo na visokih planinah in so povsod povezane s pozabljenim spominom na rudarstvo na teh planinah. Preden so z arheološkimi raziskavami dokazali to staro dejavnost, so bile te pripovedke edini podatek in nenapisan, a nesporen dokaz o domnevnih rudarjih iz neznane pradavnine. Bergmandle ali *perkmandlc*, dobro poznan tudi iz bohinjskih pravlji, v tirolskih gorah temu majhnemu možičku iz podzemlja pravijo *wenedischer Mandle*, tudi *Welschmandle* ali laški škrt, je bil čuvar podzemskih rudnih zakladov. Dobrim rudarjem je pomagal in jim kazal nahajališča rude, hudobnim pa nagajal in jim že izkopano rudo začaral v nekoristno kamenje. Izročilo o bergmandlcu s Kleka je bilo zame dragocen kamenček v mozaiku proučevanja tamkajšnje rudarske zgodovine.

Ko sva končala z ogledom planine, sem Slivniku pokazal še ostaline tlorisa

domnevno prazgodovinske stavbe. Tudi on ni bil nikoli pozoren na čudno zloženo kamenje, skrito na gozdnem robu. Ko sem mu, bolj mimogrede, pokazal še skrivnostno znamenje na veliki skali pred nekdanjim vhodom, je presenečeno vzkliknil: »Saj to je naše, Španovo hišno znamenje!« Ni mogel verjeti, da se je njihovo hišno znamenje ohranilo prav na Kleku. Doma v Podhomu so ga pred dolgimi leti že skoraj pozabili, iz svoje mladosti pa se je spomnil, kako so ga vrezovali v lesene ročaje različnih kmečkih orodij in na drugo premično opremo. Prosil me je za risbo ponovno najdenega znamenja, da ga je dal vklesati na nov kamniti hišni portal. Na Španovo hišo v Podhomu se je tako spet vrnil njihov stari simbol. Zdaj vemo, čigav je skalorez s Kleka. Pri Španu je obrnjen pokončno, s križem spodaj in s Perunovim znamenjem zgoraj. Kako in kdaj je nastal, ne ve nihče. Tudi tega ne, kakšno uganko skriva njegova oblika.

Morda bo Španovo hišno znamenje koga spodbudilo, da bo začel iskati in zbirati hišna znamenja po blejskih vaseh. Mlada generacija jih več ne pozna, toda prepričan sem, da je še kdo, ki ve zanje.